

ЛІНГВІСТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ МОВИ В ПРОСТОРИ КУЛЬТУРИ

Л.І. Шевченко, канд. філол. наук

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ І ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ В УКРАЇНІ

Аналізуються концептуальні засади теорії українського мовознавства першої половини XIX ст. в аспекті інтелектуалізації національної мови.

The conceptual principles of the theory of the Ukrainian linguistics of the 1st half of the 19th century in aspect of intellectualization of a national language are analysed.

Витоки лінгвістичного знання як системи наукових поглядів на народну мову в її літературній і, ширше, поліфункціональній репрезентації співвідносяться в Україні з часом появи “Енеїди” І.Котляревського. З самого початку літературна практика, текстова екзистенція породжують дослідницьку паралель численних тлумачень, осмислень значення живої мови в історичній перспективі (та ретроспективі) народу, аргументацію її цивілізаційної самодостатності, намагання схарактеризувати національну самоідентифікацію в мовному дискурсі.

1818 р. в Санкт-Петербурзі видруковано першу в українській лінгвістичній науці граматику живої мови українського народу (“Грамматика малоросійскаго нарѣчія”) О.П.Павловського, що написана ще до 1805 р. і містить систематизований виклад фонетичних і морфологічних особливостей української мови у порівнянні з російською, а також “Краткій малоросійській словарь” з 1131 акцентованим словом і зразками живомовного та фольклорного слова¹. Відбиваючи характерологічні риси північно-східного діалектного ареалу і дотримуючись засад фонетичного принципу правопису слів, О.Павловський створює науковий прецедент, визначаючи коло проблем, навколо яких зосередять зусилля його послідовники: фонетичний і граматичний реєстр мовних одиниць, лексикографічний опис народної мови, текстове представлення і

аналіз типів мовлення, принципи українського правопису.

Несистематизовані, атомарні (з погляду логіки наукової теорії нового часу) спроби створення глосаріїв, що беруть початок ще у Київській Русі, з появою “Грамматики ...” О.Павловського стають історією не лише в аспекті хронологічному, але й за лінгвістичною суттю. Так само, як і досить численні граматичні й лексикографічні праці XVI-XVII ст.: “Буквар” І.Федоріва (1574), “К граматыка словенська языка” (1586), “Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка ...”(1591), роботи Л.Зизанія 1596 р., що започаткували українську граматичну термінологію (“Грамматика словенска”) та лексикографічні методи словникового реєстру (“Лексис”), праці Памви Беринди та інших дослідників, що стояли біля витоків знання про українську мову.

Перша половина XIX ст. – час романтизованих уявлень про народну мову і культуру, екстатичний різнонаправлений пошук ідей, напрямків, критеріїв, що задовольняють загальному прагненню “винайдення” України. 1838 р. П.Білецький-Носенко видруковує роботу “Про мову малоруську” (російською мовою) і далі розвиває лінгвістичний пошук в етимологічних розвідках та працях, що залишилися в рукописах або незавершеними “Грамматика південно-руської мови”, “Лінгвістичні пам’ятки повір’їв у малоросіян...”, “Словарь герменевтический, лингвистико-исторический, географический, с изъяснением истинного смысла устарелых, вышедших из употребления, находящихся в летописях российских, старых законах и проч.”.

Автограф праці “Словарь малороссийский или юго-восточнорусского языка ..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России ...”, що укладався в 1838-1843 р.р. містить не лише систематизований лексикографічний матеріал, але й аналітичні за змістом наукові розвідки “О языке малороссийском” та “О придаточных окончательных корнях слов и слитных предлогах как новых источниках изображения идей”, що є чи не першими роботами з проблем історії української літературної мови та дериватології².

Географія наукового пошуку охоплює різні регіони України. “Русалка Дністровая” (1837) виникає не як спорадичне явище в доробку українських культурних діячів Галичини, а як знакова подія, після якої постануть дослідження писемних пам’яток Я.Головацьким (“Хрестоматія церковнослов’янська і давньоруська”, “Пам’ятки

дипломатичної і судово-ділової мови руської в давньому Галицько-Волинському князівстві й суміжних руських областях в XIV та XV століттях”), лінгводидактичні роботи “Грамматика малоруської мови” І.Вагилевича (1845) та “Грамматика руского языка” Я.Головацького (1849), “Читанка” для народних шкіл М.Шашкевича (написана 1836 р., видана у 1850, 1853 р.р.), лексикографічний пошук “Материалы для словаря малоруського нарѣчія, собраныя в Галиціи и въ сѣверо-восточной Венгрии...” Я.Головацького (1857-1859 р.р., літери А-З) і лексичні матеріали до словників, зокрема українсько-німецько-латинського І.Вагилевича та ін.

На особливу увагу в дискурсі процесуального становлення лінгвістичної теорії в Україні як репрезентативної форми інтелектуальної еволюції знання заслуговує науковий пошук Я.Головацького, що створив першу у вітчизняній науці діалектологічну працю “Розправа о язиці южноруським і его нарѣчїях”(1848)³ та М.Шашкевича – автора полемічної роботи “Азбука і abecadło”(1836), де категорично заперечується можливість латинізації українського алфавіту. Пізніше таку ж позицію обстоюватиме і М.Максимович, який у роботі “О стихотворениях червонорусских” звертає особливу і прихильну увагу на позицію авторів “Русалки Дністрової” щодо книги “Руськое весілля” І.Лозинського: “Ця книжка малоросійською мовою видрукована латинопольськими літерами, і “Русалка” не хоче, а майже плачеться на Лозинського за таке відступництво від слов’яноруської грамоти” (виділ. нами – Л.Ш.)⁴.

Питання принципів нормування української мови, орієнтація на підставові засади фонетичного чи етимологічного правопису – проблеми, що мають свою, особливу історію в українському мовознавстві – ставляться вже на початку XIX ст., виявляючи всю складність і неоднозначність сформульованих чи прагматично представлених критеріїв. Непослідовність щодо нормування української мови Я.Головацького лише відбиває культурну ситуацію того часу й одночасно специфіку становлення наукових поглядів в українській лінгвістиці, де проблеми нормування і сьогодні є лакмусовим папірцем щодо характеристики вихідних наукових позицій дослідника.

М.Максимович у листі до Г.Квітки-Основ’яненка окреслив не лише історіографію питання й існуючий правописний еталон (“У той час не було ще повістей Основ’яненка; головним і майже єдиним

друкованим кодексом малоросійської мови була “Енеїда” Котляревського; українські думи, видані князем Цертелевим, не знаходили собі співчуття у наших панів-земляків...”⁵) і визначив свою правописну позицію щодо необхідності послуговуватися українським правописом, заснованим на етимологічних засадах. Саме таку правописну систему використовує М.Максимович “ще з першого мого видання малоросійських пісень, у Москві, 1827 року”⁶.

На думку дослідника, численні видання “малоросійською мовою” й у Росії, і в Австрії мають один, спільний негатив: “всі вони свідомо і довільно різняться правописом, і тому всі вони за своїм правописом одне гірше від іншого”⁷.

Вже на початку XIX ст. М.Максимович вибудовує глибоко наукову й патріотичну за суттю концепцію, що не втратила своєї універсальності протягом всього періоду існування української літературної мови нового часу. Правопис кожної мови, на переконання вченого, підставово спирається на “попередню писемність свого народу, і має зберегти в собі те, що освячено вже звичним, віковим вжитком. Ця історична стихія писемності народної не дозволяє видумувати правопис знову ... таким же чином і нашому малоросійському правопису не повинно, та й не можна вже бути простим, зовнішнім копіюванням звуків мови буквами. Він має обов’язково, крім історичної своєї стихії, відображати більшою чи меншою мірою внутрішні, етимологічні закони і властивості нашої мови”⁸ (виділ. нами – Л.Ш.).

Пізніше, вже у другій половині XIX ст. дискусія щодо фундаментальних правописних засад дістане нового виміру, насамперед у зв’язку з розширенням функціональних меж української літературної мови, розробкою нових стилів і жанрів, введенням в активний обіг численних запозичень з європейських мов – все це спричинить до додаткової аргументації “за” і “проти” концепції М.Максимовича. Але в кожному разі система поглядів дослідника свідчить про певний етап в інтелектуалізації української літературної мови як теоретичний дискурс пізнання її онтогенетичної специфіки.

Мова в ієрархії критеріїв національної ідентичності першої половини XIX ст. посідає чільне місце, її статус, розвиток і функціональна багатовимірність векторно синонімізуються з національним прогресом, співмірністю з цивілізаційним рухом людства, врешті – самодостатньою здатністю інтелектуального

пізнання світу етносом.

Проблема полягає в тому, що не маючи державного статусу, українська мова об'єктивно перебуває на функціональному маргінесі, а отже не має можливості для всебічного розвитку. Характеризуючи становлення української філософської думки, Д.Чижевський окреслив ситуацію, що є досить стандартною і для розвитку національного гуманітарного знання в цілому. Український світ є не завжди “різко та яскраво усамостійненим і відокремленим. Мінявся і ступінь політичної залежності і ступінь рівня національної свідомості, зокрема національної свідомості інтелігенції – отже, найважливіші з передпоширок культурного розвитку.

...Навіть мова, яка часто може служити критерієм, чи відносити дану особу до тієї чи іншої культури, і вона тут не може бути певним мірилом вже через те, що українською мовою майже не писав ніхто з українських мисленників”⁹.

Концепції статусу і функціонального розвитку української літературної мови у будь-яких теоретичних парадигмах не можуть не враховувати специфічних історичних обставин, за яких відбувається становлення національної літературної мови. Теоретичні постулати О.Пріцака, М.Гроха, Е.Геллнера, Р.Шпорлюка, І.Лисяка-Рудницького, Я.Грицака, Г.Півторака та інших оригінальних дослідників щодо мови як складової національної ідеї та націотворчих рухів у східноєвропейському цивілізаційному просторі локалізовані конкретикою культурної історії народів.

Відомо, що наукове осмислення національної самоідентичності українців виникає під впливом Романтизму, з його абсолютизацією духовності, намаганням сформулювати сутність “народного духу” та його репрезентативних форм у мові, літературі, суспільному житті. Романтизм визначає зверненість до фольклору, інтелектуальний пошук аргументів щодо функціональної самодостатності української мови. “Думка хибна, ніби мова малоросійська здатна лише для вислову смішного і низького”, – пише Л.Боровиковський у листі до М.Максимовича¹⁰ й ілюструє думку переліком зробленого, серед якого не лише фольклористичний доробок, але й “Словарь малороссийского языка с показанием корней слов: буквы А, Б, В, Г”¹¹. Українська мова постає головним аргументом в концепції українського месіанізму М.Костомарова: “Лежить в могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав всю Слов'янчину на свободу і братство, розійшовся по світу

слов'янському... Бо голос України не затих”¹².

Мова є центром тяжіння доби формування і формулювання національних стратегій розвитку, на що звернув увагу Й.-Г. фон Гердер. Естетичні, історичні та емотивні вартості мови втілюють народний спосіб мислення, а отже мова – репрезентація національного сприйняття. Романтична ідеалізація буттєвості української мови породжує закономірне прагнення відтворити її в писемній або літературній формі, виробити універсальний стандарт фіксації, а також запропонувати світові ідеальні зразки української писемності.

Так уже в добу романтизму визначається проблематика, що стала центральною для інтелектуального пізнання літературної мови: а) її самоідентифікації та права на формування літературної форми; б) принципів кодифікації; в) культурної інтелектуалізації мови. “Використання нової літературної мови стало моральним обов'язком усіх інтелектуалів...”¹³.

У харківському і київському центрах романтичного руху формуються не лише секулярні концепції історичної та цивілізаційної унікальності українців, але й здійснюються реальні спроби “представити” народ, його духовні набутки у слов'янському світі: “Малороссийские песни” (1827) та “Украинские народные песни” (1834) М.Максимовича, шість томів “Запорожской старины” І.Срезневського (1833-1838), “Кобзар” (1840) Т.Шевченка, “Україна. Од початку України до Батька Хмельницького” (1843) П.Куліша та ін.

Одночасно дискутуються проблеми правопису. М.Максимович, І.Срезневський, Г.Квітка-Основ'яненко, долаючи культурницький нігілізм, а часом і відверті заборони, виступають за право творити літературу рідною мовою¹⁴.

З 1834 р. – часу призначення М.Максимовича ординарним професором російської словесності в Університет св. Володимира і одночасно деканом першого відділення філософського факультету – він символізує новочасні українські студії і навіть стає “фундатором українського наукового дискурсу”¹⁵.

Надзвичайно важливо і взагалі симптоматично, що з 30-х р.р. XIX ст. українські гуманітарні студії дістають новий вимір: мова, словесність, історія починають досліджуватися фахівцями. Постає системна методологія аналізу, явища характеризуються з погляду структурованої періодизації, на українському науковому ґрунті

апробовуються концепції та ідеї західноєвропейських наукових шкіл.

Можна спостерігати прямі аналогії та перегук ідей у “Книгах народу і польського пілігримства” А.Міцкевича і “Книзі буття українського народу” М.Костомарова. Відповідно інтелектуальне світобачення М.Максимовича синтезує ідеї Шеллінга про “об’єктивний розум” як інтегровану ознаку наукового знання та природничо-наукові методи організації цього знання, насамперед системність, структурованість, логічний взаємозв’язок частин та ін.

Характерною, з цього погляду, є запропонована М.Максимовичем періодизація російської словесності, до якої, зі зрозумілих причин, вчений відносив літературну традицію східних слов’ян в цілому. До XVIII ст. – доба “старої словесності”, що в свою чергу поділяється на періоди:

- давній (до 1274 р.), тобто період християнізації, фольклору, церковнослов’янської писемності, множинних перекладів Святого Письма, доміанти “грекословенської традиції” і формування двох стилів, синонімізованих М.Максимовичем зі “стихіями” – богословського (стихія релігійна) і літописного (стихія історична);

- середній, греколатинословенський (від останньої чверті XIII ст., митрополита Кирила II – до реформ Петра I, що розпочинаються з 1700 р.).

Тут виділяються підперіоди, або, у термінології М.Максимовича, “отделы”: “отдел I” (кін. XIII ст. – кін. XVI ст.), що включає: а) час до створення Московської патріархії 1589 р.; б) час до унії 1590 р.; “отдел II” (до “возз’єднання Русі у 1654 р.”), що відбиває тенденції до поширення православ’я як основи “руської народності”, а культурологічно схарактеризований заснуванням Краківської академії в XIV ст. й початками книгодруку знову ж таки у Кракові (1491 р.), Литві (1525 р.) та Києві (1616 р.).

Третій, віднесений М.Максимовичем до сучасності, період словесності, що починається від початку XVIII ст. і триває до початку царювання Миколи I. “Отделы” цього періоду історично хронологізовані: “отдел I” (підготовчий) – від 1700 р. до Єлизавети і Ломоносова; “отдел II” (ломоносовський) – до кінця правління Катерини II; “отдел III” (карамзінський) – до 1812 р.; “отдел IV” (романтичний) – до царювання Миколи II¹⁶.

Важливо, що М.Максимович не лише дав загальну культурологічну оцінку періодам (романтичний складається під впливом німецько-англійської словесності), але і втілюючи

“секулярний історизм у дослідження словесності”¹⁷, розглянув місце культурного українства в європейській історії.

У контексті визначеної нами проблематики заслуговує на увагу системне обґрунтування М.Максимовичем наявності у культурному просторі слов'янської цивілізації окремої “южнорусской” мови, що, на його думку, є східнослов'янською і проміжною між “руською” і польською¹⁸. Лінгвістичний дискурс включає аргументацію “окремішності” – роботи 1841 року “О правописании малороссийского языка”, “О малороссийском произношении местных имён (об именах южнорусских городов)” - назви цих праць формують аргументаційний вектор. Навіть у монографії широкого філологічного спрямування “Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII в. на древнем русском языке” (1837 р.) особлива увага звертається передусім на український фольклор і його мовні форми, що відбиває наукові пріоритети дослідника. Ще у 1833 році у рецензії на переклад “Слова...” О.Вельтманом вчений висловить ідею: південно-руське наріччя співця Ігоря, “з якого врешті вийшла мова малоросійська” автор характеризує в числі достоїнств “Слова ...”. І переконано, так само як і О.Павловський у “Малоросійській граматиці”, твердить: “Малоросійська мова зберегла багато слів і форм, що зустрічаються у давніх наших слов'янських пам'ятках і втрачені у великоруській мові”¹⁹.

Наукова інтерпретація М.Максимовичем ідей європейських авторів (В.Шеллінга, П.-Й.Шафарика та ін.), введення у науковий обіг методів і фактології, що вже були апробовані в концептуальних викладах інтелектуалів-сучасників, звернення до широкого спектру лінгвістичної проблематики – від історичних витоків української мови (“Русская речь в сравнении с западно-славянскою”, “Критико-историческое исследование о русском языке” та ін.), питань нормування та правопису (“О правописании малороссийского языка”), етимології (“О малороссийском произношении местных имён”) до постановки проблеми про стилістичний дискурс – все це визначило пріоритети, напрямки й еволюцію лінгвістичної думки в Україні першої половини ХІХ ст. як складової інтелектуального поступу та націотворення.

¹⁷Задорожний В.Б. “Грамматика малоросійсаго нарѣчія” О.П. Павловського // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 110;

¹⁸Німчук В.В. Білецький-Носенко // Українська мова. Енциклопедія. – К.,

2000. – С. 47 – 48; ³Грищенко П.Ю. Головацький // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 95; ⁴Максимович М.О стихотворениях червонорусских // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. – Книга I. – К., 1996. – С. 119 – 120; ⁵Максимович М. О правописании малороссийского языка. Письмо к Основьяненку // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. – Книга I. – К., 1966. – С. 120 – 121; ⁶Там само. – С. 120; ⁷Там само. – С. 120; ⁸Там само. – С. 121; ⁹Чижевський Д. Філософія і національність // Україна: філософський спадок століть. – К., 2000. – Т.1. – С. 615; ¹⁰Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. – К., 1999. – С. 89; ¹¹Там само. – С. 89; ¹²Козак С. Між історіософією і месіанізмом (“Книга буття українського народу”) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1992. – Т. ССXXIV. – С. 57; ¹³Hroch M. Language and Nation Identity // Nationalism and Empire. The Habsburg Monarchy and Soviet Union. – N.Y., 1992. – P. 68; ¹⁴Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 315; ¹⁵Короткий В., Біленький С. Знач. праця. – С. 125; ¹⁶Там само. – С.173 – 174; ¹⁷Там само. – С. 174; ¹⁸Там само. – С. 174; ¹⁹Там само. – С. 181.

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

РУКОПИСИ XVIII СТ. У ФАМІЛЬНОМУ АРХІВІ М. МАКСИМОВИЧА

Палеографічний опис нововиявлених контрактів, заповітів, послужних списків XVIII ст. дає змогу ввести до наукового обігу завдяки порівняльному аналізу непересічні джерела з генеалогії та історії української мови.

Paleographic Description of the Newly discovered Contracts, Wills, Work-Service Record of the 18 Century makes it possible as a result of the comparative analysis to introduce important sources from genealogy and history of the Ukrainian language into scientific usage.

У родинному фонді архіву М. Максимовича¹, окрім приватних листів предків вченого, що писані російською мовою староукраїнської редакції упродовж 1779 – 1794 р.р. (понад 17 рукописів – ф. ХХХІІ – спр. 352 – 363, 371), збереглися оригінали та копії XVIII ст. різножанрових актових документів, наукова вартість яких з огляду на природний мовний виклад, змістовність та виразні стильові особливості – беззаперечна. Як-от: